

*Євген Вікторович Ромінський,
молодший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) СТАНОВОГО ПРАВА КРІЗЬ ПРИЗМУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Розглядаючи категорію «середньовічне праворозуміння», необхідно почати з того, що вона вживається з певною умовністю, адже сучасне його визначення як «усвідомлення правової дійсності через призму правових теорій, доктрин та концепцій» навряд чи підходить для доби, коли лише починала формуватися сучасна європейська юридична наука. Повністю розкрити сутність середньовічного праворозуміння у науковій статті – доволі складно, тому слід зупинитися лише на тих його рисах, які якнайкраще передають сутність тогочасних уявлень щодо ролі права у регулюванні суспільних відносин. Їх умовно можна звести до трьох поширених у середньовічній правовій та полемічній літературі тверджень: «кожна людина живе за своїм правом», «закон від Бога» та «старий закон краще за новий».

«Кожна людина живе за своїм правом». З цієї думки нерідко роблять хибний висновок про те, що за кожною людиною все її життя зберігалось її походження, і судити її можна було виключно за правом того народу, до якого вона належала. Однак, таке тлумачення виходить із сьгоднішніх уявлень про людину, про рівність прав та свобод людей, що мешкають у єдиному світі. Проте, людина Середньовіччя належала відразу декільком світам: своїй родині, місту, де жила, професійній спілці, де працювала, релігійній громаді, до якої належала тощо. Крім цих відносно стійких, людина належала і до тимчасових світів: їдучи за товарами на інші землі, вона ставала купцем, рухаючись до святих місць – пілігримом, вступаючи до княжої дружини – княжим мужем. І кожен з цих світів відповідав окремому суспільному стану, а кожний стан вимагав від людини жити за «законом» відповідного стану. Середньовічна людина належала відразу до декількох станів і, відповідно, була інкорпорована до систем права кожного з них. На перехресті цих систем і з'являвся «свій закон» окремо взятої людини.

«Закон від Бога». В цьому виразі криється одна із найважливіших дуалістичностей середньовічного праворозуміння. По-перше, це пряме звернення на походження права від Бога, а, отже, і утвердження думки про апіорну його (права) справедливості. Наприклад, на Русі думка про несправедливе право загалом виглядала неприпустимою. Достатньо згадати, що назва основних збірок правових норм звучить як «правда» («Ярославова правда», «Руська правда», «Смоленська правда» тощо), що є синонімом «справедливості».

По-друге, це повсякчасне нагадування монарху, суддям та усім особам, наділеним правом творити закони чи вершити суд, про те, що якщо в своїй діяльності вони відійдуть від ідей справедливості, тим самим вони порушать Божу волю. В дуже популярній на Русі візантійській збірці «Бджола» (перекладена давньоруською ще у XII ст.) є такий вислів: «Князю достойно три вещи вьспоминати: первое – яко на человекеы владееть; второе – яко законъ ему поручень от господа; третье – яко власть си временъна суци истлеваєтъ».

«Старий закон краще за новий». «Новини не вводити, давнини не рухати» – один із головних постулатів господарів Великого князівства Литовського при їх утвердженні на землях колишньої Київської Русі. Це не лише гарантія дотримання старих прав місцевого населення, але й характеристика середньовічного праворозуміння: давність, історична обумовленість правової норми була не меншим гарантом її справедливості, аніж опора на Бога. У вже згаданій збірці «Бджола» є такий афоризм: «Достойно лежачий законъ твердо хранити и ни единого ихъ не изменяти, уне бо древний держати законъ, нежели новый, аще и лучши мнитъся».

Навіть закріплюючи нові норми, створюючи нове право, було винятково важливим звернутися до історичної обумовленості таких норм. Нове право подавалося як давнє і традиційне, але забуте в останні роки. Саме з ідеєю більшої справедливості «давнього» права необхідно пов'язувати романізацію германського та оцерковлення давньоруського права: існуючі закони виглядали «молодими і невпевними» перед мудрістю давніх володарів світу римлян і тим більше перед канонами Старого та Нового Завітів.

Спираючись на вищевикладене, проаналізуємо джерела середньовічного станового права. Зокрема, звернути увагу, саме на джерела права вирішено тому, що через їх аналіз найчастіше

сьогодні характеризують ту чи іншу правову сім'ю. Відповідно і охарактеризувати станове право можна за тією ж схемою. Джерела розміщені відповідно до їх значення та широти застосування. Почати необхідно з джерела, що сьогодні таким не вважається, з «приватних кодифікацій».

«Приватні кодифікації» є характерною рисою правових систем розвинутого Середньовіччя та Нового часу. Вони виникають у XII ст. як наслідок відродження професії юристів і остаточно зникають лише у XVIII–XIX ст.ст., коли держава повністю перебирає на себе функції правотворення. «Приватні кодифікації» є збірками правових норм різного походження, які об'єднані за волею юриста–упорядника. Найвідомішою «приватною кодифікацією» є «Саксонське зеркало» (Sachsenspiegel), збірка німецьких правових норм, від звичаїв до міжнародних договорів, створена саксонським суддею Ейке фон Репковим на початку XIII ст. Серед східноєвропейських «приватних кодифікацій» слід відзначити «Сінтагму» (грец. Συνταγμα κατὰ στοιχείον) Матвія Властара XIV ст., польський «Статут Ласького», створений канцлером Я. Лаським на початку XVI ст., правні книги магдебурзького та хелменського права, створені польськими правниками Я. Тухольчиком, М. Яскером, Б. Гроїцьким, П. Кушевичем тощо. Давньоруські «приватні кодифікації» до нас не дійшли, хоча в своїх працях С. Юшков та Л. Мілов звертали увагу на наявність переконливих доказів на користь їх існування. Проте, варіантом таких кодифікацій можна вважати Кормчі книги руських монастирів, щонайменше в тій їх частині, де містяться не церковні канони, а зведені норми світського права.

Друга причина появи і розвитку «приватної кодифікації», крім розвитку юридичної науки та освіти, це традиційний погляд на функції держави, які, за словами митрополита Іларіона, можна визначити як підтримку «мира та благодаті». Тобто, підтримка миру з сусідніми державами та між станами і землями держави, а також сприяння економічному та духовному розвитку населення, в т.ч. захист церкви. Будь-яка інша діяльність по регулюванню відносин у суспільстві сприймалася як зайва, а іноді навіть розглядалася як спроба відкинути Богом дані закони та порядки і ввести тиранію, незважаючи на те, що дії монарха були прогресивні та соціально необхідні. В таких умовах діяльність юристів, які, як вважалося, черпають свої знання з історичного досвіду та релігійних настанов, розглядалася як, можливо і дещо радикальна, але позитивна діяльність. Адже, на перший погляд, «приватні кодифікації» – це збірки існуючих законів, і лише самі освічені юристи могли звернути увагу на те, що з усього загалу існуючих норм автор кодифікації обирав ті, що відповідали його поглядам на роль права у суспільстві, а також на добро, зло та справедливість.

Зважаючи на вищевикладене, стає зрозумілим чому *нормативно-правові акти* відігравали у Середньовіччі незначну роль. Хоча авторитет законів, який стверджувався монархом, ніколи не заперечувався ніким, окрім церкви. Проте, широкого поширення закони отримали при регулюванні лише окремих соціальних відносин. Достатньо згадати законодавство Київської Русі, де на 5-6 князівських статутів («уставів» та «правд»), що охоплювали широке коло правовідносин, можна знайти близько двох десятків відомих сьогодні «уроків» та «уставних грамот», що закріплювали чийсь станові права або регулювали окремі казуси. Нормативно-правовими актами регулювалися лише найважливіші правовідносини та закріплювалися привілеї. Саме тому, наприклад, у «Руській Правді» так багато норм кримінального, процесуального та станового права.

Одним із найважливіших джерел середньовічного станового права був *нормативно-правовий договір*. Це пов'язано з тим, що міжстанові відносини лише у найзагальніших рисах регулювалися законами і фактично не могли бути врегульовані жодним з інших джерел права, крім договорів. Коли одна вільна людина поступала на службу до іншої, вона переставала бути повністю вільною, і межі її «несвободи» мали бути чітко закріплені, і лише договір міг прийти на допомогу. Саме з договорів вийшло і ленне право, що регулювало відносини між сюзеренами та васалами, і феодалне право, що регулювало відносини між феодалним землевласником та залежними від нього селянами та міщанами.

Велика роль покладалася на нормативно-правові договори в сфері державного управління та підтримки територіальної цілісності. В становій державі, де кожний значний феодал-землевласник чи велике місто були «самі собі монархи», а також діяв принцип «сюзерен мого сюзерена не мій сюзерен», не було іншого засобу, окрім договорів, щоб скріпити територіальну та владну єдність. Недарма до вже згаданого «Саксонського зеркала» потрапили норми майже всіх імперських мирних договорів, що були укладені на час створення збірки. Однак, найбільшого значення договори набули у Київській Русі, де фактично вся державна влада базувалася лише на міцному павутинні міжкнязівських договорів та договорів між князями та віче.

Правовому звичаю як одному із важливіших джерел права в останні десятиліття у вітчизняній літературі приділено чимало уваги. Вважаємо, що його роль значно переоцінена. Деякі вчені розглядають правовий звичай чи не як єдине джерело права Середньовіччя. Не лише давній «Закон Руський», а й відому «Руську Правду» відносять іноді до числа збірок звичаєвого права. Свідченням цього стали праці Е. Аннерса та Г. Дж. Бермана, що на межі XX і XXI століть стали популярними.

Нарешті, не можна обійти увагою *судовий прецедент*. Зазначимо, що історії цього джерела права приділено найменше уваги. Традиційно він розглядається як джерело англо-саксонської правової системи, і континентальні вчені, особливо нормативісти, здебільшого ігнорували його історію. Так, серед дослідників історії руського права лише Р. Хачатуров та А. Агафонов здійснили докладне дослідження судового прецеденту у Київській Русі.

Крім скептичного ставлення науковців, причиною слабого вивчення ролі судового прецеденту у середньовічній Європі є й доволі слабка джерельна база. Збірки судових прецедентів починають видаватися лише в Новий час. На нашу думку, в останньому і криється відповідь щодо ролі судового прецеденту у регулюванні правовідносин середньовічного суспільства: прецедентами ставали лише ті рішення, які потрапляли на сторінки нормативно-правових актів або збірок «приватних кодифікацій». Отже, і застосування терміну «прецедент» в такому випадку є дещо умовним – рішення суду набувало загальності не через сам факт його прийняття, а через закріплення його в іншому джерелі права.

Підсумовуючи, необхідно згадати ще один важливий фактор формування середньовічних станових правових систем, який постійно відмічався у доповіді, але досить стисло – це діяльність церкви. Вплив церкви на право у Середньовіччя був значний і багатоплановий. Церква була одним із головних феодалів, а також окремим суспільним станом, релігійна ідеологія формувала правосвідомість людей, нарешті, саме в святих писаннях юристи шукали підґрунтя для своїх реформ. Саме стабільність православної церкви та криза католицизму наприкінці Середньовіччя та у Новий час вплинули на розходження шляхів розвитку східно- та західноєвропейського права.

Ромінський Є. В. Джерела (форми) станового права крізь призму середньовічного праворозуміння

У статті дається характеристика середньовічного станового права через аналіз його джерел (форм) у контексті тогочасного праворозуміння.

Ключові слова: джерело (форма) права, станове право, історія держави і права.

Роминский Е. В. Источники (формы) сословного права сквозь призму средневекового правовопонимания

В статье дается характеристика средневекового сословного права путем анализа его источников (форм) в контексте правовопонимания той эпохи.

Ключевые слова: источник (форма) права, сословное право, история государства и права.

Rominsky E. Sources (Forms) of estate law through the prism of the medieval legal understanding

The article gives a description of medieval estate law through analysis of its sources (forms) in the context of legal understanding of the time.

Key words: sources of law, estate law, history of state and law.